

साम्राज्यवाद

प्रास्ताविक :

साम्राज्यवाद 'Imperialism' हा मूळ शब्द लॅटिनमधील 'इम्पेरेटर (Imperator) या शब्दापासून निर्माण झाला आहे. मूळ शब्दाचा अर्थ सेनाधिपती आणि अधिक्षेत्र (राज्य) असा होतो. साम्राज्यवाद एक राजनैतिक पोरण अथवा कृती किंवा तंत्र आहे. यानुसार एक देश किंवा लोकसमूह दुसऱ्या देशावर अथवा भूप्रदेशावर आपले अधिपत्य स्थापन करतो. थोडक्यात, एखाद्या सामर्थ्यशाली / बलवान देशाने लष्करी अथवा आर्थिक सामर्थ्याच्या बळावर दुसऱ्या देशाच्या भूप्रदेशावर अधिपत्य अथवा नियंत्रण प्रस्थापित करण्याच्या प्रक्रियेस 'साम्राज्यवाद' असे म्हटले जाते. इतिहासकार चार्ल्स ए. बेयर्ड यांच्या मतानुसार साम्राज्यवाद म्हणजे 'सभ्य राष्ट्रांची कमकुवत व मागासलेल्या राष्ट्रांवर शासन करण्याची इच्छा व नीती' होय.

मानवी इतिहासातील साम्राज्यवादाचे दोन कालखंड मानले जातात: १) प्राचीन व मध्ययुगीन साम्राज्यवाद आणि २) अर्वाचिन / आधुनिक साम्राज्यवाद इ.स.पू. तिसऱ्या शतकापासून इ.स. सहाव्या सातव्या शतकापर्यंत इजिप्त, बॅबिलोनिया, सीरिया, भारत, इराण, ग्रीस, रोम (इटली) आदी प्रदेशात अनेक वैभवशाली सभ्यता अस्तित्वात होत्या. त्यापैकी इजिप्शियन, सिरियन व बॅबिलोनियन राजांनी साम्राज्यविस्तार करण्याचे प्रयत्न केले. मध्ययुगीन काळात युरोप मध्ये शार्लमेन (इ.स. ७४२ ते ८९१४) या पराक्रमी राजाने पवित्र रोमन साम्राज्याची निर्मिती केली होती.

साम्राज्यवादाचे काळानुरूप स्वरूप बदलत गेले. प्राचीन काळी एखादा सम्राट दुसऱ्या प्रदेशावर स्वारी करून तो जिंकून घेत असे व तेथे आपली सत्ता प्रस्थापित करित असे. हा एक प्रकारचा साम्राज्यवाद होता. मध्ययुगीन काळात धार्मिक साम्राज्यवाद अस्तित्वात आला. इस्लामी राज्यकर्त्यांची मोठमोठी साम्राज्य निर्माण झाली. मात्र आधुनिक काळातील साम्राज्यवादाचे स्वरूप वेगळे होते. युरोपियन देशांमध्ये व्यापारवाद व वसाहतवादाच्या प्रभावातून साम्राज्यवादाचा उदय झाला.

साम्राज्यवादाच्या उदयाची पार्श्वभूमी :

युरोपमध्ये मध्ययुगाच्या शेवटी आमूलाग्र बदल घडून आले. आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय बदलांनी आधुनिक युरोपच्या उदयाला आकार दिला. इ.स. १३४७ पासून युरोपमध्ये प्लेग रोगाची भयानक महामारी आली होती. तीन वर्षांमध्ये सर्व युरोपमधून ही महामारी पसरली होती. प्लेगच्या रोगामुळे प्रचंड प्रमाणात लोक मृत्युमुखी पडले. १५ व्या आणि १६ व्या शतकात परिस्थिती सुधारली. शेती उद्योगाला चालना मिळाली. बंजर जमीन लागवडीखाली आणली गेली. शेतकी उत्पादन हळुवार वाढायला लागले.. मध्ययुगात युरोप मध्ये व्यापाराला आणि उत्पादनाला चालना मिळाली होती. ११ व्या व १२ च्या शतकापासून युरोपियन व्यापारी जमिन आणि सागरी मार्गाने व्यापार करू लागले होते. त्यांची जहाजे भूमध्य सागराच्या किनारपट्टीवर असलेल्या देशांबरोबर व्यापार करत होती. व्यापार वृद्धि बरोबर 'पैशाची अर्थव्यवस्था' अस्तित्वात आली. रोकड पैशांचा वापर वाढला असला तरी विशेषतः शेतकरीवर्गामध्ये वस्तुविनिमय महत्त्वाचा होता. मध्ययुगाच्या शेवटी युरोपमध्ये 'सार्वभौम राज्याचा' उदय झाला. पण ह्या राज्याचे स्वरूप आधुनिक 'राष्ट्र राष्ट्रराजाप्रमाणे नव्हते, हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. या राज्यातीललोकामध्ये आपण 'स्पॅनिश, फ्रेंच किंवा इटालियन' असलेली भावना अजून जागृत झाली नव्हती. आधुनिक राष्ट्र राज्यामध्ये लोकांना वांशिक सांस्कृतिक आणि भाषिक परंपरांनी एकत्र बांधलेले असतात. अशा प्रकारची राज्य मध्य १८व्या शतकानंतरच अस्तित्वात आली.

• साम्राज्यवादाचे टप्पे :

आधुनिक काळातील साम्राज्यवादाचे तीन टप्पे होते,

- १) पहिला टप्पा : १५ व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकांपासून ते इ. स. १८०० पर्यंत
- २) दुसरा टप्पा : इ. स. १८०० ते १८७० पर्यंत
- ३) तिसरा टप्पा : इ. स. १८७० ते १९१४ पर्यंत

१) पहिल्या टप्पा :

१५ व्या शतकात नौकानयन, जलप्रवास, दारूगोळा इत्यादी साधनांचा शोध लागला. नवनव्या देशांचा शोध युरोपीय सुधारलेल्या राष्ट्रांनी लावला. जागतिक व्यापारामध्ये प्रचंड वाढ झाली. व्यापार करून देशाला 'सामर्थ्यशाली करता येते, असा प्रकारची तत्त्वप्रणाली प्रभावी होती. नवीन शोधलेल्या प्रदेशांमध्ये वसाहती स्थापन करून आर्थिक लाभ पदरात पाडून घेण्याचा प्रयत्न ही राष्ट्रे करू लागली. आधुनिक साम्राज्यवादाची ही सुरुवात होती. या टप्प्यात पोर्तुगाल आणि स्पेन ह्या देशांची साम्राज्ये अस्तित्वात आली. इ.स. १५०० ते

१८०० ह्या कालखंडात युरोपियन देशांनी अमेरिका, भारत, दक्षिण आफ्रिका आणि जावा-सुमात्रा (भारताच्या पूर्वेकडील देश) या प्रदेशांमध्ये आपल्या वसाहती स्थापन केल्या. या कालखंडातील साम्राज्यवादाचा सर्वात जास्त फायदा इंग्लंडला झाला. हॉलंड, स्पेन आणि फ्रान्स यांच्याबरोबर युद्ध करून इ.स. १८०० पर्यंत इंग्लंडने कॅनडा, भारत, सिलोन, दक्षिण आफ्रिकेतील केप कॉलनी आणि ऑस्ट्रेलिया येथे वसाहती निर्माण केल्या होत्या. स्पेनने मध्य आणि दक्षिण अमेरिकन खंडात आपल्या वसाहती स्थापन केल्या होत्या. फ्रान्सने अमेरिकेतील लोईसियाना आणि फ्रेंच गयाना प्रदेशावर ताबा जमवला हॉलंडने सुमात्रा ह्या प्रदेशावर नियंत्रण प्राप्त केले.

२) दुसरा टप्पा :

१८ व्या शतकाच्या शेवटी इंग्लंड आणि नंतर फ्रान्समध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आली. औद्योगिक क्रांतीचे हे पहिले पर्व होते. औद्योगिक क्रांतीने साम्राज्यवादाचा अर्थ आणि स्वरूप बदलून टाकले. वसाहतींकडे बाजारपेठ म्हणून पाहिले जाऊ लागले. या टप्प्यात ब्रिटन, फ्रान्स आणि हॉलंड याची साम्राज्य अस्तित्वात होती. मात्र वसाहतींची लोकप्रियता कमी झाली होती. इंग्लंड आणि स्पेनने उत्तर आणि दक्षिण अमेरिकेतील आपल्या वसाहतींच्या मोठा भाग गमावला. याच काळात एक अशी भावना सर्वत्र निर्माण झाली की, वसाहतींमुळे होणाऱ्या फायद्याच्या तुलनेत नुकसान जास्त होते. याशिवाय युरोपातील बहुतेक देश कासया राज्यकर्ता नेपोलियन बोनापार्ट याच्याबरोबर युद्ध करण्यात होते. याचबरोबर काही युरोपियन देशांमध्ये क्रांती आणि राजकीय उलाढाल झाली होती. थोडक्यात, दुसऱ्या टप्प्यात साम्राज्यवादाला काही प्रमाणात अटकाव झाला.

३) तिसरा टप्पा :

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जर्मनी, फ्रान्स, बेल्जियन यासारख्या इतर युरोपियन देशांमध्ये औद्योगिक क्रांतीचा विस्तार झाला. हे औद्योगिक क्रांतीचे दुसरे पर्व होते. नवीन शास्त्रीय शोध लागले. आधुनिक कारखान्यात तयार झालेल्या उत्पादनाला बाजारपेठ मिळवण्याची गरज या देशांना जाणवू लागली. देशातील अतिरिक्त उत्पादन विकण्यासाठी त्यांनी वसाहती स्थापन करायला प्रयत्न सुरु केले. इंग्लंड, फ्रान्स या देशांबरोबर जर्मनी, पोर्तुगाल, हॉलंड, स्पेन या राष्ट्रांनी आपली व्यापारी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी वसाहती मिळवण्याच्या स्पर्धेत भाग घेतला. १८७०च्या सुमारास युरोपातील इंग्लंड, फ्रान्स, पोर्तुगाल, जर्मनी, हॉलंड या राष्ट्रांनी आशिया-आफ्रिका खंडात वसाहती मिळविण्यासाठी जोरदार स्पर्धा आरंभली व त्यातून छोटी- मोठी युद्धे देखील उद्भवली. आधुनिक साम्राज्यवादाच्या या टप्प्याला 'नव साम्राज्यवाद' म्हणून ओळखले जाते. तिसऱ्या टप्प्यात युरोपियन देशांनी आफ्रिका खंडाची एकमेकांमध्ये वाटणी करण्यासाठी फाळणी केली.

साम्राज्यवादाच्या उदयाची आणि वृद्धीची कारणे :

अ) साम्राज्यवादाच्या उदयाची कारणे :

साम्राज्यवादाच्या उदयाची कारणे आपल्याला १५ व्या व १६ व्या शतकामधील युरोपियन देशांच्या परिस्थितीमध्ये शोधावी लागतात.

१) भौगोलिक शोध :

१५ व्या शतकाच्या मध्यपासून युरोपियन देशांनी भौगोलिक शोध मोहिमा हाती घेण्यास सुरुवात केली युरोपमधील वस्तू उत्पादन वाढीस लागले होते. याशिवाय सोने, चांदी, मसाल्याचे पदार्थ, हत्तीदंत यासारख्या मौल्यवान वस्तूंची कमतरता जाणवू लागली. नवीन प्रदेश शोधल्यावर देशात तयार झालेल्या वस्तूना बाजारपेठ मिळेल आणि मौल्यवान वस्तूंची कमी भरून निघेल अशी युरोपियन राजकर्त्यांना आशा होती. पोर्तुगालच्या प्रिन्स हेनरी आणि स्पेनच्या फर्डिनेंड व इसाबेला हे या शोध मोहिमांचे प्रमुख प्रायोजक होते. इ. स. १४९२ मध्ये स्पेनच्या शोध मोहिमेने कोलंबसच्या नेतृत्वाखाली अमेरिकन खंडाच्या शोध लावला. ह्या समुद्री मार्गाच्या शोधामुळे पुढील काळात व्यापाराला आणि नंतर साम्राज्यवादाला चालना दिली. इ.स. १४९८ मध्ये पोर्तुगीज शोध मोहिम बारको द गामाच्या नेतृत्वाखाली दक्षिण आफ्रिकेतील के ऑफ गुड होपला वळसा मारून भारताकडे येणारा समुद्री मार्ग शोधून काढला. हॅनांडो कोर्टेज यांनी इ.स. १५१९ मेक्सिको शोधला आणि तेथील ऍझटेक लोकांचे राज्य काबीज केले. फ्रान्सिस्को पिजारियो याने पेरू देशातील इका लोकांच्या राज्यावर विजय मिळवला.

२) आर्थिक लाभ :

१६ व्या शतकात युरोपियन देशांमध्ये व्यापारवादाची (Mercantilism) विचारप्रणाली प्रभावशाली झाली होती. व्यापारवाद हे युरोपियन राज्यांनी अवलंबलेले आर्थिक धोरण होते, ज्यामध्ये राष्ट्राचा व्यापार, वस्तू उत्पादन व उद्योगाचे नियंत्रण हे लष्करी सामर्थ्य प्राप्त करण्यासाठी व राज्याची राजकीय सत्ता वाढवण्यासाठी वापरले जात होते. धातुवाद (bullionism) व्यापारवादाचे एक वैशिष्ट्य होते.

धातूवादाचा समज हा होता की राष्ट्राची सुबत्ता राष्ट्रामध्ये असलेल्या मौल्यवान धातूच्या प्रमाणावर अवलंबून असते. यामुळे व्यापार वाढवण्यासाठी आणि मौल्यवान धातू मिळवण्यासाठी युरोपियन राष्ट्रांनी वसाहतींचा शोध सुरु केला.

३) धर्मप्रसारासाठी नवे क्षेत्र :

ख्रिस्ती धर्मांमध्ये धर्मप्रसार केला की पुण्य मिळते असा समज प्रचलित होता. त्यामुळे राजे-राजन ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी नवीन प्रदेशांच्या शोधात होते. इ.स. १४९३ मध्ये ख्रिस्ती लोकांचा सर्वच्च धर्मगुरू पोप अलेक्झांडर चौथ्याने गैर ख्रिस्ती जगाचे विभाजन स्पेन आणि पोर्तुगाल यांच्या मध्ये केले. वाटून दिलेल्या प्रदेशामध्ये स्पेन आणि पोर्तुगालने शोध मोहीमा हाती घेऊन आणि वसाहती स्थापन करायच्या होत्या. याबरोबर नवीन प्रदेशातील लोकांमध्ये ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करायचा होता.

४) सुसंस्कृतीकरणाची मोहीम :

युरोपियन लोकांमध्ये एक अशी समजूत होती की, नवीन भौगोलिक शोधामुळे सापडलेल्या प्रदेशावरील देशी लोकांचे संस्कृतीकरण करण्याची जबाबदारी परमेश्वराने त्यांना दिली होती. ह्या मागासलेल्या लोकापर्यंत आधुनिक पाश्चात्य संस्कृती पोहचवण्याचे कारण सांगून युरोपियन लोकांनी त्यांच्या वर लष्करी स्वान्या केल्या आणि त्यांच्या प्रदेशावर आपल्या वसाहती स्थापन केल्या १५ व्या शतकानंतर विविध प्रदेशातील मूळ लोकांवरील हत्यांचे समर्थन करण्यासाठी या विचारांचा युरोपियन लोकांनी उपयोग केला. पोर्तुगीज, फ्रेंच, ब्रिटिश आणि जर्मनीने आपल्या साम्राज्याचे समर्थन करण्यासाठी 'सुसंस्कृत करणाऱ्याची मोहिम' (Civilizing Mission) या संकल्पनेचा उपयोग केला. अंकित देशांमधील मूळ लोकांवर पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव निर्माण करणे हा या सुसंस्कृतीकरण मोहिमेचा उद्देश होता. जिथे अज्ञानी व दरिद्री लोक आहेत, तेथे आपण गेले पाहिजे व तेथील लोकांना सुधारले पाहिजे, अशी भूमिका युरोपियन लोकांनी स्वीकारली होती. भारतातील 'रानटी' लोकांना सुधारण्याचा अनेक ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी व पोर्तुगीज धर्मगुरूंनी प्रयत्न केला. अशा प्रकारची ब्रिटिशांची भूमिका आपमतलबी होती, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. आपल्या साम्राज्याचा विस्तार करण्यासाठी युरोपियन लोकांनी केलेले हे एक लंगडे समर्थन होते..

ब) साम्राज्यवादाच्या वृद्धीची कारणे :

साम्राज्यवाद सुरु होण्यासाठी जबाबदार असलेले घटक पुढे देखील कार्यरत राहिले. पण काही नवीन घडामोडींमुळे साम्राज्यवादाला १८व्या व १९व्या शतकात चालना मिळाली. ह्या नवीन घटकांमुळे साम्राज्यवादाचे स्वरूप बदले आणि त्याचा विस्तार वाढला.

१८ व्या व १९ व्या शतकात साम्राज्यवादाचे चार महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये होती.

- १) वस्तू, लोक आणि भांडवल यांच्या आंतरराष्ट्रीय प्रवाहात तीक्ष्ण वाढ
- २) औद्योगिक विकासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर असेल्या देशांना परस्परांवर अवलंबून करणारे
- ३) साम्राज्यवादी देशांमध्ये प्रगत आणि उच्च दर्जाचे तंत्रज्ञान
- ४) प्रगत भांडवली देशाची एकमेकाशी स्पर्धा

१) औद्योगिक क्रांती :

युरोपियन देशांमध्ये साम्राज्यवादाला औद्योगिक क्रांतीने चालना दिली. १८ व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकामध्ये इंग्लंडमध्ये मोठमोठे आधुनिक उद्योग अस्तित्वात आले. हे उद्योग ऊर्जेचा वापर करत होते आणि त्याची उत्पादन करण्याची क्षमता देखील प्रचंड होती. इंग्लंड नंतर फ्रान्सने 'आद्योगिक क्रांती' मध्ये आघाडी घेतली. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाने इंग्लंड आणि फ्रान्स मध्ये वस्तूचे उत्पादन होऊ लागले. या वस्तूंची विक्री करण्यासाठी इंग्लंड आणि फ्रान्सला बाजारपेठांची गरज होती. त्यासाठी त्यांनी आशिया आणि आफ्रिकन खंडातील वसाहतींचा वापर करायला सुरुवात केली. साधारणतः इ.स. १८५० च्या सुमारास औद्योगिक क्रांती जर्मनी, बेल्जियम, जपान आणि अमेरिका ह्या इतर देशांमध्ये पसरली. हे अत क्रांतीचे दुसरे पर्व होते. वाढीव उत्पादनाला हक्काची बाजारपेठ मिळवण्यासाठी या देशांमध्ये स्पर्धा लागली. नवीन वसाहती मिळवल्यानंतर आपल्या उत्पादनाला शाश्वत बाजारपेठ मिळेल यांची त्यांना खात्री झाली. याशिवाय त्यांना वस्तू उत्पादनासाठी कच्च्या मालाची आवश्यकता होती. नवीन वसाहतीमध्ये त्यांना कच्चा माल मिळण्याची आशा होती. पोर्तुगाल, स्पेन, इंग्लंड आणि फ्रान्स यांनी पूर्वीपासून वसाहती मिळवल्या होत्या. मात्र नवीन औद्योगिकीकरण झालेले जर्मनी, अमेरिका, बेल्जियम आणि जपान सांख्यिके देशांकडे वसाहती नव्हत्या. त्यामुळे त्यांनी वसाहती मिळवण्यासाठी स्पर्धा सुरु केली. ह्या स्पर्धेतूनच युरोपियन देशांनी आफ्रिका खंडाचा प्रदेशाला एकमेकांमध्ये वाटून घेण्याची प्रक्रिया अबलंबली.

२) अतिरिक्त भांडवलाची सोय :

औद्योगिक क्रांतीच्या काळात युरोपमध्ये काही महत्त्वाचे तांत्रिक व आर्थिक बदल घडून आले. औद्योगिक क्रांतीने निर्माण केलेले बदल खालीलप्रमाणे होते

१) उत्पादन पद्धतीमध्ये पाणी, बाक आणि नंतर विद्युत शक्तीचा वापर

२) मोठ्या प्रमाणात यांत्रिकीकरण असलेल्या कारखान्यात उत्पादनावर दिला गेलेला भर..

३) देशी-विदेशी बाजारपेठा आणि त्यातील व्यापाराच्या स्वरूपात मूलभूत बदल

४) निर्वाह शेतीचा (subsistence farming) प्रकार जवळजवळ नाहीसा झाला.

युरोपमधील ह्या प्रचंड परिवर्तनामुळे मानवी जीवनात आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात औद्योगिक भांडवलाचे वर्चस्व स्थापन झाले. औद्योगिक भांडवलदारी कारखान्यांचा प्रमुख हेतू हा गुंतवणुकीवर जास्तीत जास्त नफा मिळविणे हा होता. औद्योगिक भांडवलशाही ही वाणिज्य भांडवलशाहीपेक्षाही केंद्र व्यापारी विनिमय होता. औद्योगिक भांडवलशाहीत आर्थिक अनेक पैलूंचे वर्चस्व निर्माण झाले. औद्योगिक भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत नफा मिळवणे हाच प्रमुख हेतू होता. कालांतराने युरोपियन देशातील उद्योगपतींकडे नफ्याच्या स्वरूपात भांडवलाचा मोठा संचय झाला. जमा झालेले अतिरिक्त भांडवल गुंतवण्यासाठी वसाहती हा एक उत्तम मार्ग होता. उद्योगपतींनी आपल्या देशाच्या वसाहतीमध्ये कच्चा माल निर्माण करण्याच्या छोट्या-मोठ्या उद्योगामध्ये आपले अतिरिक्त भांडवल गुंतवले. त्यांना आपले अतिरिक्त: भांडवल गुंतवणूक करण्याचा किफायतशीर मार्ग मिळाला.

३) अतिरिक्त लोकसंख्येची सोय :

युरोपमध्ये मध्ययुगीन काळाच्या शेवटी लोकसंख्येची वाढ घडून आली. १४ व्या शतकात युरोपमध्ये प्लेगची महामारी आली होती. इ. स. १३४७ मध्ये प्लेगची साथ आली. पुढील तीन वर्षे सर्व युरोपभर हाहाकार पहला प्लेगच्या साथीनंतर युरोपची लोकसंख्या खूप कमी झाली होती. मात्र १५ व्या शतकापासून युरोपच्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा होऊ लागली. युरोपची लोकसंख्या पूर्वपदाला आली. वैद्यकीय शास्त्राच्या क्षेत्रात महत्त्वाचे शोध लागले. मनुष्याचे आयुर्मान वाढले. याचा एक परिणाम असा झाला की, युरोपच्या लोकसंख्येमध्ये वृद्धी झाली. वाढत्या लोकसंख्येच्या हाताला काम आणि उपजीविकेचे साधन देणे आवश्यक होते. युरोपियन राजकर्त्यांनी वसाहतींवर आपल्या लोकांची सोय लावण्याचा सोपा मार्ग स्वीकारला. युरोपियन राजकर्त्यांना कळाले की, वसाहतीच्या प्रशासनात व अर्थकारणात आपल्या देशातील अतिरिक्त लोकसंख्येला रोजगार देऊन आपण त्यांची सोय लावू शकतो. युरोपियन देशांमध्ये जास्तीत जास्त वसाहती मिळवण्यासाठी स्पर्धा होण्याचे हे एक महत्त्वाचे कारण मानले जाते.

४) दळणवळण व संपर्क यंत्रणेत सुधारणा :

जॉन के (John Kay) च्या धावता घोटा (flying shuttle) पासून ते राईट बंधूंच्या विमान संशोधकांनी लावलेल्या अद्भुत शोधांमुळे मानवी जीवन गतिमान झाले. बामशकी, विद्युतको आणि लोखंड यांच्या शोधांमुळे वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रात प्रचंड वेग आला. टेलिग्राफ, रेल्वे आणि आगबोटीचा शोध यासाठी कारणीभूत होते. पूर्वी मानवाला घोड्याच्या वेगापेक्षा लवकर प्रयास करता येत नव्हता. मात्र आगगाडी आणि आगबोटीमुळे त्याला लवकर प्रवास करणे शक्य झाले. विज्ञानाच्या विकासामुळे आधुनिक शस्त्रांची निर्मिती शक्य झाली. यामुळे मानवातील अतिमहत्वाकांक्षा जागी झाली आणि अनेक राष्ट्रामध्ये साम्राज्यवाद वाढीस लागला. आधुनिक शस्त्रे आणि लोखंडी सांगाडा असलेल्या आगबोटीमुळे देशांतर्गत नद्यांवर प्रवास करणे सोयीस्कर झाले. त्यांचा उपयोग करून अंतर्गत प्रदेशाचा शोध घेण्याचा मार्ग मोकळा झाला. १९व्या शतकात युरोपियन लोकांनी आगबोटीच्या माध्यमातून आपली सत्ता अनेक देशात प्रस्तापित केली. ब्रिटिशांनी गंगा नदीवर, रशियन लोकांनी सायबेरिया प्रदेशातील नद्यांवर, अमेरिकेतील चेतवर्णीय लोकांनी मिसूरी नदीवर आगबोटीचा वापर केला. पूर्वीच्या काळात दळणवळणाची साधने नसल्यामुळे राजवट प्रस्थापित करणे आणि टिकवणे अवघड होते. मात्र १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दळणवळणाचे नवीन तंत्रज्ञान विकसित झाल्यामुळे मोठी साम्राज्ये स्थापन करणे शक्य झाले. इ. स. १९८६९ मध्ये सुएज कालवा सुरू झाल्यामुळे भारत आणि इंग्लंड मधील अंतर चार हजार मैलांनी कमी झाले. रेल्वे सुरू झाल्यामुळे आशिया, आफ्रिका, उत्तर आणि दक्षिण अमेरिका, अस्ट्रेलियाच्या प्रदेश आणि निर्यात करण्यासाठी नवीन बाजार पेठा खुल्या झाल्या. एकंदरीत पाहता टेलिग्राफ, रेल्वे आणि आगबोटीचा शोधाने साम्राज्यवादाला चालना दिली.

५) युरोपियन श्रेष्ठत्वामध्ये विश्वास :

युरोपियन देशांमध्ये साम्राज्य निर्माण करण्याची स्पर्धा होण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्यांच्यात जागृत झालेला टोकाचा राष्ट्रीय अभिमान होय. युरोपियन लोक साम्राज्याकडे राष्ट्रीय प्रतिष्ठेचे प्रतीक म्हणून पाहत असत. अनेक युरोपियन लोक स्वतःला इतर लोकांपेक्षा

श्रेष्ठ समजत. त्यांना प्रचंड जात्याभिमान होता. त्याकाळात चार्ल्स डार्विनचे विचार समाजाला लागू केल्यामुळे survival of the fittest (जो लायक असेल तोच टिकेल) हा विचार युरोप मध्ये लोकप्रिय होता. ज्या लोकांना यश आणि संपत्ती मिळाली असे अशा लोक इतरांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जात असे. गैर युरोपियन लोकांना सांस्कृतिक आणि शारीरिक विकासाच्या मापदंडावर खालचा दर्जा दिला जात असे कारण त्यांनी वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक प्रगती केली नव्हती. या श्रेष्ठत्वाच्या भावनेतूनच युरोपियन लोकांना इतर देशांमधील मागासलेल्या गैर युरोपियन कृष्णवर्णीय लोकांना संस्कृती, कायदा व सुव्यवस्था बहाल करून मदत करण्याचा विचार निर्माण झाला होता. The White Man's Burden (श्वेतवर्णीय व्यक्तीचे ओझे) असे ह्या विचाराला म्हटले जात होते. मागासलेल्या गैर युरोपियन लोक किंवा कृष्णाय लोकांना आधुनिक सभ्यतेचे फायदे देण्यासाठी साम्राज्य निर्माण करणे युरोपियन लोकांस आवश्यक वाटत होते. थोडक्यात मागास जातींच्या लोकांना सुसंस्कृत करण्याची जबाबदारी श्रेष्ठ जातींच्या लोकांची आहे असा समज युरोपियन लोकांमध्ये रूढ होता. या विचाराने साम्राज्य निर्मितीला गती दिली.

६) टोकाचा राष्ट्रवाद :

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्ध हा तीव्र राष्ट्रवादाचा काळ होता. जर्मनी आणि इटली हे नुकतेच राष्ट्र म्हणून उभारले होते. या काळातील राष्ट्रवाद हा प्रतिष्ठा व जात्याभिमानाच्या अतिरेकाशी जोडला गेला होता. अनेक राष्ट्रांनी आपण इतर राष्ट्रांपेक्षा कसे आहोत, हे सांगण्यासाठी मिथकेस केली होती. प्रत्येक युरोपियन राष्ट्राला असे वाटू लागले की, आपल्याकडे साम्राज्य असल्याशिवाय आपली प्रतिष्ठा व सत्ता वाढणार नाही. साम्राज्यवादाची संकल्पना काही युरोपियन राष्ट्रामध्ये इतकी लोकप्रिय झाली की, इंग्लंड, फ्रांस व जर्मनी देशातील काही लेखक आणि वक्त्यांनी साम्राज्यवादाचा प्रचार करण्यासाठी संस्था सुरू केल्या. आपल्या राष्ट्राच्या वसाहतींना संबोधण्यासाठी 'साम्राज्य' शब्द वापरण्यामध्ये त्यांना गर्व वाटत असे.

७) आफ्रिका आणि आशिया मध्ये साम्राज्यवादाला अनुकूल

आफ्रिका आणि आशिया खंडातील देशांमध्ये १९ व्या शतकापर्यंत औद्योगिक क्रांती पोहोचली नव्हती. या देशांमधील कारागीर उत्तम वस्तूचे उत्पादन करत होते. पण वस्तू उत्पादनाचे स्वरूप हस्तकला उद्योगाचे होते. त्याच्या तुलनेत पाश्चिमात्य युरोपियन देशांमधील यंत्रांच्या साहाय्याने वस्तूचे केलेले उत्पादन जास्त टिका होते. हस्तकला उद्योगांना आधुनिक कारखानदारी उत्पादनाशी स्पर्धा करणे शक्यते दुसरे असे की विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे युरोपियन राष्ट्रांनी आधुनिक रांची केली होती. त्यामुळे आफ्रिकी आणि आशियाई देशांना त्यांची लष्करी क्षेत्रात बरोबरी करणे शक्य नव्हते. याचबरोबर यांचे देखील खूप कमकुवत झाले होते. या देशांमध्ये जुनाट मध्ययुगीन शासन परंपरा अस्तित्वात होत्या. आधुनिक राष्ट्र राज्य आफ्रिकेत आणि आशिया खंडातील देशांमध्ये अजून विकसित झाले नव्हते. बहुतेक देशांमध्ये सरजामदारी व्यवस्था अस्तित्वात होती. लोक राजे-रजवाड्यांना पाठिंबा देत होते. राजे-रजवाडे मात्र त्याग करत नसत. ह्या परिस्थितीमुळे संख्येने अत्यंत कमी असलेले युरोपियन लोक आफ्रिका आणि आशिया खंडातील संपूर्ण देशांवर कब्जा करून साम्राज्य स्थापन करू शकले.

८) शोधक प्रवासींचे कार्य :

यूरोपमधील शोधक प्रवासी व साहसप्रिय व्यक्तींनी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात लावलेल्या भौगोलिक शोधामुळे साम्राज्यवादाला चालना मिळाली. शोधक प्रवाशांनी माहित नसलेल्या प्रदेशांचा शोध घेतला आणि त्याच्या बद्दल मिळालेल्या माहितीचा प्रसार केला. ह्या अज्ञात प्रदेशांमध्ये व्यापार आणि विकासासाठी असलेल्या संधींची माहिती युरोपियन लोकांना दिली. सर्वसाधारणपणे शोधक प्रवाशांकडून अशा प्रकारची मिळाल्यावर त्या प्रदेशात एक 'व्यापारी चौकी' निर्माण केली जात असे. कालांतराने युरोपियन देशाचे सरकार त्या सर्व इलाख्याला स्वतःच्या संरक्षणाखाली घेत असे. यानंतर काही काळाने युरोपियन देश सर्व प्रदेशावर आपला दावा सांगत असे. ही प्रक्रिया वापरून युरोपियन देशांनी सर्व आफ्रिका खंडावर आपले नियंत्रण निर्माण केले.

साम्राज्यवादाचे जगावरील परिणाम

इ. स. १५०० मध्ये युरोपियन देशांच्या ताब्यात पृथ्वीवरील ७ % जमीन होती. इ.स. १८०० मध्ये त्याचे नियंत्रण ३५ टक्के जमिनीवर होते. इ. स. १९१४ मध्ये त्यांचे नियंत्रण ८४ टक्के जमिनीवर होते. इ. स. १८७१ ते १९०० ह्या काळात ब्रिटिश साम्राज्यामध्ये पृथ्वीवरील जमिनीचा एक चतुर्थांश भाग होता, ६६ • दशलक्ष लोक आणि ४.५ दशलक्ष चौरस मैल जमीन होती. फ्रेंच साम्राज्यात ३.५ दशलक्ष चौरस मैल जमीन होती आणि जर्मनी, बेल्जियम, इटली यांच्या कडे प्रत्येकी १ दशलक्ष चौरस मैल जमीन होती. ह्या सर्व साम्राज्यवादी राजवटींचे वसाहतींवर आमूलाग्र परिणाम झाले. साम्राज्यवादी देशांमध्ये देखील परिवर्तन घडून आले.

अ) साम्राज्यवादाचे दुष्परिणाम :

१) वसाहतींना आपले स्वातंत्र्य गमवावे लागले

साम्राज्यवादाच्या सर्वात मोठा राजकीय परिणाम हा होता की, वसाहतींना आपले स्वातंत्र्य गमवावे लागले. तांत्रिक दृष्ट्या प्रगत असलेल्या युरोपियन देशांसमोर आशिया आणि आफ्रिका खंडातील देश टिकू शकले नाही. आधुनिक शास्त्र, दळणवळणाची साधने यांचा वापर करून युरोपियन देशांनी आपले अधिपत्य निर्माण केले. वसाहतीतील मूळ लोकांना युद्धात पराभूत करून त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. त्यांना अंकित केले. युरोपियन राजकर्त्यांनी आफ्रिका आणि आशिया खंडातील लोकांच्या जमिनी काढून घेतल्या

२) वसाहतीमध्ये एकछत्री राजवट :

साम्राज्यवादी देशांनी वसाहतीवर वर्चस्व कायम केल्यावर त्यांना सत्तेचे केंद्रीकरण करणे भाग पडले त्यामुळे वसाहतीमध्ये एकछत्री राजवट निर्माण झाली. वेगवेगळ्या वस्तीमध्ये राजकीय नियंत्रणाची तीव्रता वेगळी होती. ब्रिटिश पूर्व काळात हिंदुस्थानात अनेक राज्य होती पण ब्रिटिशांनी त्या सर्वांना हरवून आपला एकछत्री अमल निर्माण केला. आफ्रिकेत देखील युरोपियन राष्ट्रांनी अनेक आफ्रिकन जाती जमातींवर कब्जा निर्माण | करून विस्तारित प्रदेशावर आपली राजवट स्थापन केली.

३) एतद्देशीय लोकांमध्ये फूट :

साम्राज्यवादी देशांनी वसाहतीमध्ये 'फोडा व राज्य करा' (Divide and Rule) धोरण अवलंबल्यामुळे देशी लोकांमध्ये दुफळी निर्माण झाली. साम्राज्यवादी देशांनी आपला स्वार्थ व हितसंबंधा सांभाळण्यासाठी वसाहतींमधील काही जाती जमातींना उत्तेजन दिले व इतरांना ते नाकारून त्यांच्या मध्ये दुही निर्माण केली. उदाहरणार्थ, भारतामध्ये ब्रिटिशांनी काही जातींना 'लष्करी जाती म्हणून घोषित केले आणि त्यांची ब्रिटिश सैन्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात भरती केली. इतर जातींच्या सदस्याची लष्करातील भरती प्रक्रिया खूप कठीण केली होती. याशिवाय धर्म आणि जातीच्या आधारे सैनिकांना वेगळे ठेवले जात असे. हिंदू आणि मुस्लिम लोकांमध्ये फूट पाडण्याचे धोरण ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी अवलंबलेले होते.

४) वसाहतींची आर्थिक पिळवणूक :

साम्राज्यवादी देशांच्या राजवटीचा वसाहतीच्या आर्थिक क्षेत्रावर मूलभूत परिणाम झाला..

अ) युरोपियन देशांनी आपल्या देशातील कारखानदारी करिता कच्चा माल मिळवण्याकरिता आणि तयार वस्तूसाठी बाजारपेठ म्हणून वसाहतींचा उपयोग केला. त्यामुळे एके काळी समृद्ध असलेली राष्ट्रे दरिद्री बनली. युरोपवरून आधुनिक कारखान्यात तयार झालेल्या वस्तूशी वसाहतींमधील हस्तकला उद्योग स्पर्धा करू शकले नाही. वसाहतींमधील कारागीर आणि हस्तकला उद्योगाचा -हास झाला.

ब) साम्राज्यवादी देशांनी वसाहतींमधून मोठ्या प्रमाणात संपत्तीचा अपहार केला. याला संपत्तीचे निःसारण (Drain of Wealth) म्हणून संबोधले जाते. काही इतिहासकरांच्या मते भारतातून इंग्लंडने नेलेल्या संपत्तीमुळेच इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती होऊ शकली. भारतातून झालेल्या संपत्तीच्या निसरणाने इंग्लंडमध्ये मोठमोठे कारखाने बांधायला अतिरिक्त भांडवल पुरवले. भारत मात्र एक दरिद्री देश बनला. त्यांच्या शोषणकारी धोरणांमुळे वसाहतींमध्ये मोठ्या प्रमाणात दुष्काळ पडू लागले..

क) साम्राज्यवादी देशांच्या जाचक आणि जुलमी जमीन महसूल पद्धतीमुळे वसाहतींमधील शेतकरी वर्ग भिकेस लागला.

ड) युरोपियन देशांनी आपल्या वसाहतींमधून प्रचंड प्रमाणात नैसर्गिक आणि खनिज संपत्तीची लूट केली.

४) ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार :

युरोपियन देशांच्या वसाहतींमध्ये मिशनऱ्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. आशिया, आफ्रिका आणि अमेरिका खंडामध्ये ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झाला. आफ्रिका खंडातील प्रदेशाची माहिती मिळाल्यावर मिशनऱ्यांना धर्मप्रसाराचे संधी उपलब्ध झाली. आफ्रिकेतील रानटी जाती जमातींना ख्रिस्ती धर्माची शिकवण देऊन त्यांच्यावर प्रभाव निर्माण केला. ख्रिस्ती धर्मगुरूंनी वेगवेगळ्या भाषांमध्ये बायबलचे भाषांतर करून एतद्देशीय लोकांचे धर्मांतर करण्याचे प्रयत्न केले. अनेक धर्मगुरूंनी देशी भाषा शिकल्या व त्यांना एक लिपी प्राप्त करून दिली. ख्रिस्ती धर्मगुरूंनी स्थानिक भाषांची केलेली सेवा मौल्यवान होती.

४) एतद्देशीय लोकांचे स्थलांतर :

साम्राज्यवादी देशांनी सुरुवातीला गुलामांच्या व्यापाराला चालना दिली. आफ्रिकेतील एतद्देशीय लोकांना पकडून गुलाम करून त्यांना अमेरिकेत विकले. त्यामुळे आफ्रिकेतील कृष्णवर्णीय लोकांचे अमेरिकेला स्थलांतर झाले. उसाची शेती असलेल्या वेस्ट इंडिज येथे देखील आफ्रिकन गुलामांना मोठ्या प्रमाणात घेतले होते. सन १८३३ साली ब्रिटिश साम्राज्यात गुलामगिरीवर बंदी घालण्यात आली. त्यामुळे जगातील युरोपियन वसाहतींमधील ऊस मळ्यावर आणि कोळसा खार्णींमध्ये काम करण्यासाठी स्वस्त मजुरांचा तुटवडा निर्माण झाला.

१९ व्या १८३३ शतकाच्या उत्तरार्धात पूर्वी आणि दक्षिण आफ्रिका, वेस्ट इंडिज, फिजी आणि मॉरिशस या नवीन युरोपियन वसाहतीमध्ये मजुराचा तुटवडा भरून काढण्यासाठी भारतातील गरीब मजुरांच्याबरोबर करार करून त्यांना स्थलांतरित करण्याची पद्धत निर्माण झाली. ह्या पद्धतीला करारबद्ध मजुरीची पद्धत (Indenture System) म्हणून ओळखले जाते. गुलामगिरी सदृश असलेल्या या पद्धतीमुळे दक्षिण आफ्रिकेत स्थलांतरित झालेल्या भारतीय लोकांना हीन व दुय्यमपणाची वागणूक मिळत असे.

५) लष्करवाद व शस्त्रास्त्र स्पर्धा :

आपल्या साम्राज्याचे आणि राष्ट्राच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी युरोपियन देशांना मोठमोठे सैन्य व नौदल तयार करावे लागली. यामुळे त्यांच्या मध्ये शस्त्रास्त्रांची स्पर्धा निर्माण झाली. एकमेकांमध्ये संशयाचे व तणावाचे वातावरण निर्माण झाले.

अ) जर्मनीने युद्ध सुरू नसतांना देखील मोठ्या प्रमाणात सैन्यात नाव नोंदणी करण्याची सुरुवात केली. तर सर्व युरोपियन देशांनी देखील जर्मनीचे अनुकरण केले.

ब) जर्मनीचे कार्यक्षम सैन्य होते. मात्र त्याने एक प्रचंड नौकादल तयार करण्यास सुरुवात केली. यामुळे इंग्लंडच्या नौकादलाच्या वर्चस्वाला स्पर्धा होण्याची शक्यता निर्माण झाली. इंग्लंडने देखील आपले नौकादल अद्यावत करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले.

क) सशखांचा उपयोग वाढल्यामुळे युरोपियन देशांमधील खर्चाचे अंदाजपत्रक सुद्धा वाढले. वाढलेला खर्च भागवण्यासाठी करामध्ये वाढ करण्यात आली. १८८० ते १९१४ या काळात युरोपियन देशातील लोकांमध्ये टोकाच्या राष्ट्रवाद निर्माण झाला होता. या राष्ट्रवादने साम्राज्यवादाला आकार दिला. यामुळे प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांमध्ये संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली.

६) पहिल्या महायुद्धाचे एक प्रमुख कारण साम्राज्यवाद

आफ्रिका, आशिया आणि पूर्वीकडील देशांमध्ये वसाहती मिळवण्यासाठी आणि तेथील साधन सामग्री व व्यापारावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी युरोपियन देशांमध्ये टोकाची स्पर्धा सुरू झाली. ह्यातूनच ह्या देशांमध्ये टकराव आणि तणावाचे वातावरण निर्माण झाले. पुढील काळात हेच तणाव पहिल्या महायुद्धाचे प्रमुख कारण बनले

१) इंग्लंडने दक्षिण आफ्रिकेतील त्यांची वसाहत केप कॉलोनी वरून इजिप्त मधील कैरो शहरापर्यंत रेल्वे तार करण्याचा प्रकल्पाची योजना बनवली होती. जर्मनीने प्रकल्पाला विरोध केला. त्यामुळे जर्मनीने पूर्वी आफ्रिकेतील प्रदेशावर केलेला हा इंग्लंडला रुचला नाही.

२) फ्रेंचांनी उत्तर आफ्रिकेवर मिळवलेला ताबा जर्मनीला रुचला नाही म्हणून त्यांनी फ्रेंचांना मोरफोवर नियंत्रण स्थापन करू दिले नाही.

ब) साम्राज्यवादाचा वसाहतींना फायदा :

युरोपियन देशांनी साम्राज्ये वसाहतींचे शोषण करण्यासाठी जरी तयार केली असली तरी कळत ना कळत त्याचे काही चांगले परिणाम देखील झालेले आढळतात.

१) साम्राज्यवादाच्या काळात सत्ता गाजवणाऱ्या देशांनी वासाहतिक देशांत दळणवळण, संदेशवहन व परिवहन यांच्या सेवा सुविधा निर्माण केल्या. त्यांचा हेतू लष्कराच्या हालचालींना त्या उपयुक्त व्हाव्यात असा असला, तरी सामान्य जनतेला त्याचा लाभ मिळाला.

२) साम्राज्यवादी देशांनी वसाहतीमध्ये पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या सोई-सुविधा केल्या. साम्राज्यवादी रा आपल्या व्यापाराच्या भरभराटीसाठी व धर्मप्रसारासाठी काही ठिकाणी मानवतावादी दृष्टीने शिक्षणाला चालना दिली. पाश्चात्य शिक्षण वसाहतीत देखील दिले जाऊ लागले. असे करण्यामागे साम्राज्यवादी राष्ट्रांचा उदात्त हेतू नसून अत्यंत स्वार्थी हेतू होता. त्यांना वसाहतीच्या कारभारात मदत करणारे कारकून तयार करायचे होते.. आपल्या देशातून कारकून आणण्यापेक्षा स्थानिक लोकांना शिकवून त्यांच्या कडून किरकोळ कामे करून घेणे जास्त किफायतशीर होते. ह्या स्वार्थी हेतूने वसाहतीत शिक्षणाचा प्रसार होत गेला. पण तरी देखील यामुळे काही प्रमाणात पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रसार झाला आणि वसाहतीतील लोकांना पाश्चिमात्य विचार आणि संस्कृतीची ओळख झाली.

३) साम्राज्य अंतर्गत देशातील प्राचीन अवशेष आणि इतिहास यांच्या संशोधनात रस घेतला. साम्राज्य टिकवायचे असेल तर वसाहतीतील एतद्देशीय लोकांचा इतिहास, समाज आणि संस्कृती माहित असणे आवश्यक होते. ह्या स्वार्थी हेतूने युरोपीयांनी वसाहतीतील लोकांचा अभ्यास केला. पण यामुळे ह्या अंकित लोकांचा इतिहास आणि संस्कृतीचा अभ्यास झाला.

४) युरोपियन देशांनी आपल्या वसाहतींमध्ये पाश्चिमात्य शासन पद्धत रुजवण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे काही प्रमाणात वसाहतीतील लोकांना शासन करण्यात प्रशिक्षण मिळाले. हे बदल काही अंशी लोकशाहीच्याभावी वृद्धी निश्चितच कारणीभूत ठरले.

५) युरोपियन लोकांनी वसाहतींमध्ये प्रचलित असलेल्या अनेक अमानवी व रानटी चालीरीती नष्ट केल्या. उदाहरणार्थ भारतामधील सतीची प्रथा किंवा आफ्रिकेमधील नरमांसभक्षण आणि गुलामगिरीची प्रथा युरोपियन राजकर्त्यांनी बंद केली.६) काही प्रमाणात साम्राज्यवादी देशांनी वसाहतींमध्ये आधुनिक उद्योगांना प्रोत्साहन दिले. भारत ब्रिटिशांनी ताग उद्योगाला चालना दिली होती.

क)साम्राज्यवादी देशांवरील चांगले परिणाम

युरोपियन देशांची साम्राज्ये होती. त्यांना साहजिकच वसाहतींपासून खूप फायदा मिळत होता.

१) साम्राज्यवादी देशांनी आपल्या वसाहतींचा वापर कारखान्यात तयार केलेल्या वस्तूंसाठी बाजारपेठ 1 केला. त्यांनी आपल्या देशातील जास्तीचे भांडवल (surplus capital) वसाहतींमध्ये गुंतवले म्हणून आणि त्याच्यावर प्रचंड नफा कमावला. भारतातील रेल्वेचे जाळे अशा प्रकारच्या गुंतवणुकीमुळे शक्य झाले होते

२) साम्राज्यवादी देशांनी वसाहतीतून मोठ्या प्रमाणात संपत्तीचा अपहार केला. याशिवाय वसाहतीतून वाढले. अप्रधान्य, खनिज पदार्थ इत्यादी गोष्टी मिळाल्या. यामुळे युरोपियन देशातील लोकांचे राहणीमान

३) युरोपियन देशातील उद्योगांना वसाहतींमधून कच्चा माल मिळाला.

४) साम्राज्यवादी देशातील लोकांना वसाहतींमध्ये प्रशासनात, व्यापारात आणि लष्करात नोक-या मिळाल्या.

५) साम्राज्यवादी देशांनी आपल्या वसाहतींवर लष्करी आणि नौकादलाची तळे बनवली होती. याशिवाय युद्धांमध्ये वसाहतीतील सैनिकांचा त्यांनी वापर केला.

६) साम्राज्यवादांमुळे आशिया आणि आफ्रिका खंडातील देश पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या संपर्कात आले. वसाहतींमधील लोकांवर पाश्चिमात्य देशातील विचार आणि आचारांचा प्रभाव पडला. कालांतराने त्यांचे राहणीमान बदलले. खाण्यापिण्याचे पदार्थ, पेहराव, चालीरीती यांची मोठ्या प्रमाणात देवाणघेवाण झाली. युरोरियन देशांनी निर्माण केलेल्या साम्राज्यांमुळे विविध देशातील लोक एकमेकांच्या संपर्कात आले.

७) युरोपियन देशांच्या राजवटीला सुरुवातीला वसाहतींमधील जुन्या राजे-रजवाड्यांनी आणि नंतर लोकांनी विरोध केला. सुरुवातीला झालेला विरोध हा संरक्षणात्मक पद्धतीचा होता. विरोधकांना युरोपियन साना देशाच्या बाहेर ठेवायचे होते. भारतामधील १८५७ चे बंड, चीन मधील उठाव आणि आफ्रिकेमधील जाती जमातींचे उठाव हे सर्व जुनी राजवट परत आणण्यासाठी केले गेले होते. मात्र नंतरच्या वसाहतींमध्ये एक शिक्षित मध्यमवर्ग अस्तित्वात आला. राष्ट्रवादी वृत्ती आणि विचारांचा प्रचंड प्रसार झाला. लोकांमध्ये राष्ट्राभिमान जागृत झाला. त्यांनी आपल्या देशाचे शोषण थांबविण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. ६. १८८५ मध्ये भारतामध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ह्या अखिल भारतीय संघटनेची स्थापना झाली आणि उत्तर आफ्रिकेत देखील राष्ट्रवादी चळवळी सुरू झाल्या होत्या